

Sik Domonkos

Szociológia és filozófia szakon végeztem az ELTE-n. Jelen tanulmány egy, a hazai társadalomtörténeti sajátosságokhoz igazodó társadalomelmélet lehetőségeit vizsgáló tágabb kutatás keretébe illeszkedik.

Sik Domonkos

A cselekvésmagyarázat szintjei*

A cselekvésmagyarázat problémája a szociológiai kutatások számára alapvető fontosságú. A „társadalmi cselekvés” egyszerre kínálkozik empirikus megfigyelési egységként, valamint az elméleti vizsgálódások alapjául szolgáló fundamentális fogalomként. Ezért is fontos e fogalom minél alaposabb analitikus feltárása, vagyis lehetőség-feltételeinek és következményeinek azonosítása.

A szociológiai gondolkodás elmúlt bő száz évében számos különféle elmélet jött létre, ami keretet kínál a kapcsolódó kérdések tisztázásához. Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy ezek közül egy sajátos szempontrendszer alapján olyanokat válogassak ki, amelyek a társadalmi cselekvés minőségileg eltérő dimenzióit ragadják meg. Azt igyekszem bemutatni, hogy ezek a megközelítések, noha szerzőik szándéka szerint önmagukban nyújtják a társadalmi cselekvések megértésének kulcsát, valójában a cselekvések különböző aspektusait tárják fel. Ebből kifolyólag mindannyian figyelemre méltó, ám nem kizárólagos szempontokat kínálnak a cselekvések megértéséhez. E szempontok metaelméleti átvilágítása tárja fel a cselekvésmagyarázat egy általánosabb elméletének kontúrait, és egyúttal azokat a területeket, ahol további elméletalkotásra van szükség.

Az első elmélet, amit röviden szeretnék megidézni, Weber cselekvésemlélete¹. Weber elméletét egy olyan korban dolgozta ki, amikor még egy új tudomány megalapozása volt a cél. Ennek megfelelően sokkal szélesebb ecsetvonásokkal kellett dolgoznia utódainál. Nem az volt számára a kérdés, hogy a sokféle lehetséges szociológia közül egy ideális mellett érveljen, hanem az, hogy a sokféle lehetséges perspektíva közül, amivel a társadalmi kérdésekhez közelíteni lehet (pl. államelmélet, biológia,² etika, gazdaságtan) kiválassza azt, amiből kiindulva a szociológia mint önálló tudomány lehetséges. Ezt a perspektívát egyrészt – szemben például az etikaival – objektívként, vagyis nem preskriptívként, hanem deskriptívként határozza meg. Másrészt – szemben a természettudományokkal – megértőként, vagyis nem pusztán általános törvények szerint magyarázóként, hanem az egyediség feltárását lehetővé tevőként. Ebből a koncepcióból vezethető le a szociológia által értelmesen tárgyalható cselekvések köre. Ezek a cselekvések mindenekelőtt intencionálisak kell legyenek. Vagyis a cselekvőnek valamilyen hozzáférhető értelmi tartalommal kell rendelkeznie, hiszen csakis ezen értelmi tartalom feltárá-

* Az alábbi írás a 2010 szeptemberében az ELTE BTK Filozófiai Intézete által szervezett Weber emlékkonferencián elhangzott előadás lejegyzett változata. Ezúton is köszönöm az ott elhangzott értékes hozzászólásokat.

1 Weber 1987

2 Ahhoz a kérdéshez, hogy a biológia miként volt jelen a kor szociológiai gondolkodásában, lásd: Felkai 2007: 155-169.

sával lehetséges a megértés, a cselekvés okának tekintett motivációk feltárása. Továbbá ahhoz, hogy szociológiai relevanciával is rendelkezzenek, ezen túlmenően a cselekvések intenciójukat tekintve másokra kell vonatkozzanak.

E két kritériumnak megfelelő cselekvéseket tud Weber szerint a szociológia közvetlenül értelmezni, mégpedig a cselekvők értelmi tartalmai közt a racionalitás (tradíció, affekció, érték és cél) és az egymásra vonatkozás kölcsönössége (cselekvés, társadalmi cselekvés és kapcsolat) szerint differenciálva.³ Ezen elméleti döntésekkel – akaratán kívül – Weber két irányba is lehatárolja a cselekvések értelmezhető tartományát. Egyrészt, mivel tudatfilozófiai tradícióba ágyazza elméletét, vagyis az értelmi tartalmak keletkezését a tudat aktusához köti, végső soron az egyéni cselekvők tulajdonságait tekinti szociológiailag megragadhatónak. Másrészt, mivel a megértés tudományfilozófiai paradigmájából indul ki, ezért végső soron a hermeneutikailag megközelíthető intencionális cselekvésekre korlátozza a vizsgálati tárgyak körét.⁴

A következő két szociológus, akiről most szó lesz, e két korlátot lebontva dolgozta ki saját elméletét. Habermas expliciten kapcsolódott Weberhez.⁵ A kései Wittgenstein a tudatfilozófiai fenomenológiák átfogó kritikáját dolgozta ki nyelvfilozófiája alapján.⁶ Az értelmi tartalmak születését nem a tudat aktusához kötötte, hanem a – cselekvéskoordináció társadalmi szükségletét kielégítő – nyelvi interakciókhoz. Ez a döntés azt eredményezi, hogy elmélete perspektívájából a szociológiai vizsgálódás alapegysége többé nem az egyéni cselekvő (és annak értelmi tartalmai), hanem a cselekvéskoordinációs funkciót betöltő interakció, a kommunikatív cselekvés (és az abban születő jelentések). A weberi elméletalkotási stratégiához hasonlóan, a kommunikatív cselekvés értelmezéséhez is a racionalitás alapján történő differenciálás kínál szempontokat, igaz ez immáron nem az egyéni cselekvés értelmi tartalmára, hanem az interakció morális alapjára vonatkozik (tekintély-, érdek-, szerep-, normavezérelt és uralommentes interakció).⁷ Ezzel az újítással Habermas az egyik irányba sikeresen lép túl a weberi elmélet korlátain. A szociológia számára hozzáférhetővé teszi a társadalmi cselekvések egy korábban nem vizsgált dimenzióját: az értelmi tartalmak társas cselekvéshez nélkülözhetetlen nyelvi összehangolásának folyamatát.

3 Ahhoz a kérdéshez, hogy miként épül fel a társadalmi cselekvés fogalmából a társadalmi jelenségek átfogó körét értelmezni képes elmélet, lásd: Erdélyi 2003.

4 Ez természetesen nem jelenti azt, hogy jelentéktelennek vagy szociológiailag eleve megismerhetetlennek gondolná a fennmaradó két tartományt. A reakciószerű viselkedés ebben a megközelítésben az intencionális cselekvések határhelyzeteként értelmezhető, olyan tevékenységként, ami az értelemben rejlő racionalitáspotenciált – és ebből kifolyólag a racionális célelérés, a társakhoz való racionális igazodás, a racionális értékválasztás mozzanatát – nélkülözi. A közvetlen értelmi tartalommal nem rendelkező társadalmi képződmények pedig oly módon értelmezhetők, hogy az őket alkotó társadalmi kapcsolatokra lebontjuk, és az azokban megjelenő értelmi tartalmak alapján közvetve magyarázzuk őket.

5 Habermas 1994a, 1994b.

6 Ennek bemutatásához lásd: Sik 2009a

7 Az interakció különböző racionalitási szintjei morális alapjuk felől értelmezhetők (lásd Habermas 2001).

Bourdieu – noha szintén sok szállal kapcsolódik Weberhez – saját cselekvésmagyarázati elveit nem expliciten hozzá kapcsolódva dolgozza ki. Miután algériai antropológiai kutatásai során szembesült a hagyományos cselekvéselméleti megközelítések korlátaival, teljesen új alapokból kiindulva látott saját elmélete kidolgozásához. Abból indult ki, hogy egyik olyan modell sem realisztikus, amely a cselekvések okának a szubjektív vagy az interszjektív intenciót tekinti. A legtöbb cselekvésünk ugyanis nem egy szándék realizálásaként jön létre, hanem nem-tudatosuló gyakorlatok követéseként, diszpozíciók aktualizálásaként. Az, hogy miként járunk el adott cselekvéshelyzetben (milyen célokat tűzünk ki magunk elé, milyen szempontokat mérlegelünk, milyen stratégiákat követünk) valójában attól az inkorporált, vagyis testivé tett habitustól függ, amit hosszas trenírozással (szimbolikus erőszak eredményeként) sajátítunk el. Ilyenformán a pre-intencionális szinten ható habitus differenciált megragadása teszi lehetővé a cselekvésmagyarázatot.⁸

Belátható, hogy Weberrel és Habermasszal szemben Bourdieu számára nem kínálkozott lehetőségként a habitus valamilyen racionalitásdimenzió mentén történő differenciálása. Hiszen egy definíció szerint intencionalitás előtti instancia egyúttal szükségszerűen racionalitás előtti is.⁹ Ehelyett a habitus különböző típusai között, a társadalmi mezőkön belül elfoglalt pozíció, vagyis a különböző társadalmi hierarchiák mentén betöltött hely alapján tett különbséget. Ebben az értelemben az objektív társadalmi struktúrára vezette vissza a pre-intencionális habitust, és végső soron a cselekvésmagyarázat lehetőségét. Fontos látni, hogy ezzel az elméletstratégiai döntéssel Bourdieu egy olyan tartományt nyitott meg a szociológiai elemzés számára, amit a weberi kötődésű szociológiaiak mint hermeneutikailag értelmezhetetlent, eleve kizártak a lehetséges vizsgálódások köréből. Ez a tartomány nem más mint a pre-intencionális viselkedések köre.

Weber, Habermas és Bourdieu elméletei önmagukban kerek elméletek abban az értelemben, hogy saját cselekvésmagyarázati modelljükből mindannyian eljutnak a nagyobb társadalmi egységek magyarázatához. Weber esetében ezen a szinten a társadalmi kapcsolatok elemzése található (a hatalom és az uralom, a rendek és az osztályok problematikája), Habermas esetében az eltárgyasított kommunikációs médiumok által szervezett társadalmi rendszerek, Bourdieu esetében pedig a különböző tőkék logikája által meghatározott mezők állnak. Éppen azért, mert önmagukban kerek elméletek, nagyon nehéz – ha egyáltalán lehetséges –, teljességükben egymáshoz illeszteni őket. Ennek megfelelően a továbbiakban ennél jóval szerényebb célt tűzök ki magam elé. Úgy

⁸ Bourdieu 2002.

⁹ Ebből fakad a pre-intencionális tudattartalmakkal szemben gyakran megfogalmazott gyanú, hogy azok minthogy nem tudatosulnak a cselekvőben, az értelmező által sem érthetők meg mint ilyenek. Ez az állítás annyiban igaz, hogy közvetlenül csakugyan nem férhetünk hozzá e tartományhoz. Azonban közvetve több hozzáférési mód is kínálkozik. Különbözőképpen a pszichoanalízis, a genetikai fenomenológia, a strukturalizmus mind ilyen kísérletnek tekinthető.

tekintek a fenti elméletekre, mint a cselekvés magyarázatának olyan alternatív megközelítéseire, amelyek a cselekvés különböző szintjeire mutatnak rá. Ezen a ponton tehát csupán azt állítom, hogy egyaránt adekvát leírása adható a cselekvéseknek intencionális-monologikus (ahogy Weber teszi), intencionális-interakcionista (ahogy Habermas teszi) és pre-intencionális monologikus (ahogy Bourdieu teszi) keretben.

Ez a felsorolás jól láthatóan két megkülönböztetés mentén szerveződik: egyrészt az intencionális/pre-intencionális, másrészt a monologikus/interakcionista dimenziók szerint. E megkülönböztetések logikailag négyféleképpen variálhatók, amiből kikövetkeztethető, hogy a három tárgyalt szerző nem fedi le a lehetséges variációk mindegyikét. Továbbá az is, hogy mi az a variáció, amelyet semelyik említett szerző sem tesz vizsgálódásai tárgyává. Ez nem más, mint a pre-intencionális, interakciós cselekvésmagyarázat. Végigtekintve a szociológia, történeten találunk ugyan szerzőket, akik ezen a szinten folytattak vizsgálódásokat, azonban olyat nem, aki a fentiekhez hasonló, átfogó társadalomelméleti modellt alapozott volna egy ilyen megközelítésre. Ezért a továbbiakban egy ilyen társadalomelmélet megalapozásával kapcsolatban fogalmazok meg észrevételeket.

Mindenekelőtt az interakció fogalmán belül szeretnék egy megkülönböztetést tenni, méghozzá a személyközi (face-to-face) és a nyilvános interakciók között. Ezt a megkülönböztetést az indokolja, hogy míg az előbbi esetben csupán egy konkrét másikkal kerül kapcsolatba az egyén, addig az utóbbi esetben a közösség egészével. Úgy gondolom, hogy különböző fenomenológiai munkák alapján jó érvek hozhatók fel amellett, hogy e kétfajta interakció típust pre-intencionális szinten minőségileg eltérő sajátosságok jellemzik.

Elsőként tekintsük a face-to-face interakciókat, vagyis azokat az eseteket, amikor pusztán két fél vesz részt az interakcióban. Ezekkel a helyzetekkel kapcsolatban azt a kérdést kell feltenni, hogy miképp határozzák meg a cselekvések lefolyását a pre-intencionális interszubjektivitás szintjén zajló folyamatok. Ahhoz, hogy képet alkothassunk az interszubjektivitás pre-intencionális szintjéről Lévinas fenomenológiai etikáját hívom segítségül.¹⁰ Lévinas meggondolásai alapján a személyközi interakciók között aszerint differenciálhatunk, hogy miként tekintenek egymásra a felek. Itt alapvetően két lehetőség adódik: vagy társadalmi szerepeiktől függetlenül, egyediségükben, vagyis arcként tekintenek egymásra (ezt nevezi közelségnek); vagy pedig valamilyen társadalmi séma alapján. Amennyiben arcként, úgy Lévinas nyomán azt mondhatjuk, hogy egy a társas cselekvés egészét meghatározó értelemképződési folyamat indul be az interakcióban. Ezen értelemképződés során – anélkül, hogy ez bármelyik félnek is szándékában állna – a másik iránti elemi felelősség válik megtapasztalhatóvá. Ez nem csupán kizárja a másik saját cél érdekében történő felhasználását (vagyis nem csupán biztosítja a kanti méltóság megadását), hanem ezen túlmenően azt is biztosítja, hogy a másik érdekét a saját érdek elé helyezze az egyén. A pre-intencionális elemi felelősség mozzanatának fel-

10 Lévinas 1974, 1999.

tárása lehetőséget teremt arra, hogy a társas cselekvéseket mind a habermasitól, mind a bourdieuitól különböző szempontból magyarázzuk. Tetszőleges face-to-face interakció megítélhető lesz abból a szempontból, hogy az elemi felelősség szerint járnak-e el benne a felek, vagyis pre-intencionális szinten koordinálják-e cselekvésüket vagy sem.

Másodikként tekintünk a nyilvános interakciókat, vagyis azokat a társas cselekvési helyzeteket, amelyekben kettőnél többen vesznek részt. Ezen közösségi interakciók pre-intencionális szintjéről Durkheim vallásantropológiai munkáiban olvashatunk fontos elemzéseket.¹¹ Durkheim úgy gondolta, hogy az archaikus törzsi társadalmak vallási rítusaiban kollektív pezsgés volt megfigyelhető. E kollektív pezsgés során sajátos tapasztalatokra tettek szert a rítus résztvevői: a társadalmi – a kollektív tudatot – közvetlenül tapasztalták meg. Ezt az élményt hasonlóképpen a lévinasi arc-tapasztalathoz pre-intencionális értelemképződési folyamatnak tekinthetjük, melynek eredményeként a csoportidentitás, a csoport iránti lojalitás és a csoportsszolidaritás pre-kognitív formában kerül megerősítésre. Ebből a perspektívából szintén megítélhető minden nyilvános társas cselekvési helyzet, feltéve a kérdést, hogy vajon magában hordozza-e a kollektív pezsgés mozzanatát és ezáltal egy pre-kognitív csoportsszolidaritás keretei közt zajlik-e.

A nyilvános interakciókat Durkheimétől merőben más szempontok alapján vizsgálta Arendt.¹² A görög poliszok életének példáján azt mutatta be, hogy a közösségi cselekvések, amennyiben minden szükséglettől és uralomtól mentes keretek között zajlanak le, úgy szintén egy sajátos tapasztalat lehetőségét hordozzák magukban. Ez nem más, mint a szabadság tapasztalata. Annak átélése, hogy végső soron a közösséget alkotó emberek azok, akik döntenek és dönthetnek cselekvésükről. Amikor uralommentesen szervezett emberek közössége együtt cselekszik, olyankor pontosan ez az élmény születik meg bennük pre-intencionális értelemképződési folyamat során. Ebből a perspektívából szintén megítélhető minden nyilvános társas cselekvési helyzet, feltéve a kérdést, hogy vajon magában hordozza-e a forradalmi együtt cselekvés, a szabadság mozzanatát, vagy sem.

A fenti három szerző mellett bizonyára továbbiak is megidézhethők lennének. Ugyanakkor ahhoz már talán ez a három rövid vázlat is elég, hogy érzékeltsem a cselekvésmagyarázat pre-intencionális interszubjektív dimenzióját. A face-to-face cselekvéshelyzetekben az arc-tapasztalatból fakadó etika révén partikularizálhatók a kognitív igazságosság mércéi. Így fel lehet tenni a kérdést, hogy milyen feltételektől függ az, hogy az elemi felelősség vagy az adott racionalitású igazságosság koordinálja a társas cselekvést. Hasonlóképpen járhatunk el a nyilvános társas cselekvéshelyzetek kapcsán is. A kollektív pezsgés és a forradalmi cselekvés a társadalmi integráció olyan pre-intencionális formáiként értelmezhetők, amelyek a klasszikus integrációs tényezők (a weberi rend, a habermasi rendszerek, a bourdieui mezők) logikájának alternatíváit nyújtják.

11 Durkheim 2001.

12 Arendt 1998.

Ezen alternatív integrációs logikák felvillantását és az elméletalkotási folyamatban elfoglalt pozíciójuk kijelölését követően természetesen számtalan nyitott kérdés adódik. Tovább vizsgálendő mindenekelőtt, hogy az interakciók pre-intencionális szintjén azonosított jelenségek (vagyis a közelség, a kollektív pezsgés és a forradalmi cselekvés) egymással milyen viszonyban állnak, miként differenciálhatunk közöttük (vagyis milyen formái vannak a közelségnek, a kollektív pezsgésnek és a forradalmi cselekvésnek?), továbbá milyen fejlődéslogikájuk képzelhető el. Emellett kiemelten fontos kérdés az is, hogy ezen alternatív logikák milyen kapcsolatban állnak a cselekvésmagyarázat további szintjén azonosított integrációs formákkal (vagyis milyen összefüggésben áll a közelség, a kollektív pezsgés és a forradalmi cselekvés a cselekvéskoordinációval, a mezőkkel és a rendszerekkel¹³), miként egészítik ki azokat, és milyen konfliktusok alakulhatnak ki közöttük. Ezeknek a kérdéseknek a tisztázása jelöli ki egy olyan társadalomelméleti kísérlet irányát, amely a pre-intencionális interszubjektivitás szintjén van megalapozva.

Egy ilyen társadalomelmélet jelentősége elsősorban a hazai modernizációs folyamatokra utalva érthető meg. A szociológiai kutatásokból kiderül, hogy a XX. századi társadalmi átalakulások sok szempontból késleltetett, megszakított modernizációként írhatók le. Ebben a kontextusban különös hangsúlyt kap a kérdés, hogy a modernizációt jellemző társadalmi integrációs formák miként jöhetnek létre, egy ilyen múlt folytatásaként?¹⁴ A kérdés megválaszolásához az integrációs mechanizmusokat keletkezésükben kell megragadni, olyan mélységben, ahová a nyugati társadalomelméletek – indíttatás hiányában¹⁵ – többnyire nem ástak le. Ezért mondható, hogy a hazai szükségletekre fókuszáló szociológiai kutatások számára kiemelt jelentősége van a pre-intencionális interszubjektivitásból kiinduló társadalomelméleti megalapozásnak.

Irodalom

- Arendt, Hannah 1998, *The Human Condition*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Bourdieu, Pierre 2002, *A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvések elméletéről*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Durkheim, Emil 2004, *A vallási élet elemi formái*. L'Harmattan, Budapest.

13 Egy korábbi tanulmányomban kísérletet tettem e kérdés megválaszolására a habermasi cselekvéskoordináció és a lévinasi közelség, valamint az arendti nyilvánosság vonatkozásában (Sik 2009b).

14 A kérdéshez lásd: Sik 2010.

15 A nyugati társadalomelméletek hangsúlyai érthetők: számukra a modernizáció sokkal inkább adottság, mint probléma. Ennek megfelelően annak eredményei és következményei állnak a megértés fókuszában, nem pedig a – késleltetett modernizációjú társadalmak számára kiemelt jelentőségű – pre-modern formákról modern formákra való átalakulás lehetőségének kérdése.

- Erdélyi Ágnes 2003, „A társadalmi világ ideáltipikus felépítése.” In *A társadalmi világ ideáltipikus felépítése*. Typotex, Budapest.
- Felkai Gábor 2007, *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig I.* Új Mandátum, Budapest.
- Habermas, Jürgen 1994a, *A társadalomtudományok logikája*. Atlantisz, Budapest.
- Habermas, Jürgen 1994b, „A cselekvésracionális aspektusai.” In *Válogatott tanulmányok*. Atlantisz, Budapest.
- Habermas, Jürgen 2001, „Morális tudat és kommunikatív cselekvés.” In: Felkai Gábor (szerk.): *A kommunikatív etika*, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Lévinas, Emmanuel 1974, *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence*. Kluwer Academic /Livre de poche, Paris.
- Lévinas, Emmanuel 1999, *Teljesség és végtelen*. Jelenkor, Pécs.
- Sik Domonkos 2009a, „Habermas életvilág fogalmán innen és túl.” In Némédi D.–Szabari V. (szerk.) *Kötő-jelek 2008*. TáTK-ELTE, Budapest.
- Sik Domonkos 2009b, „A cselekvéskoordináció koordinációjának fenomenológiája.” *Magyar Filozófiai Szemle* 2009/3–4.
- Sik Domonkos 2010, „A cselekvéskoordináció szerkezetváltása? – Kísérlet a rendszerváltás kritikai értelmezésére.” *Szociológiai Szemle* 1.
- Weber, Max 1987, *Gazdaság és társadalom*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.